

euanescit; Et si dolores timendi sunt. illi utique formidandi. qui sic
incipiunt ut nunquam finiuntur. Et si enim dolores aut leuiores et tollerare
possunt. aut grauius et cito animam eiciunt. Illi autem dolores & erunt
ubicotidianus flosus & mugitus & luctus. sine fine cruciatus. Adquam
egras procedere non ament; Et tunc ergo magis ad hoc parati ut per tribu-
lationes temporales ad & in gaudia pertingatur. Vbi semper letamini semper
floreatur. se perque regnos; Haec & his similia scilicet andreas apostolus in
populum per totam noctem admonuit dum lux diei in mane prorsum
periret. misit egras & adduxit ad se scilicet andream. Accessens pro tribu-
nali dixit

Els Rose

Een gekooide tijger?

Over levend Latijn in late Oudheid
en (vroeg) Middeleeuwen

omnia cruci qua laudasti patibulo suspensus deficiet; Andreas respondit;
Audi fili moras. & stipulae scinis parata incendis. Audi me seruum
dñi. & apostolus ihu xpi; nunc usque mitius tecum egi. censura fidei
ut ratio nis capax uerratae defensor effectus. idolauana contemp-
neres. & dñm qui in celis est adorares; Sed quia impudens tua. p-
durans. me putas minas tuas formidare posse. quicquid tibi uide-
in supplicis ma iusex cogita. Tanto enim meo regi ero acceptior.
quanto pro eius nomine fuero p manens inter tormenta confessior;
Iunc egras uis sit eius tormentis cedi ex tunc quique. cum septem termi-

Oratie

Uitgesproken bij de aanvaarding van de leeropdracht 'Laat en Middeleeuws Latijn' aan de Universiteit Utrecht op donderdag 14 februari 2019.

*Mijnheer de rector magnificus,
geachte aanwezigen,*

Als ik me op mijn beurt mag wagen aan een vergelijking, dan zou ik de Latijnse taal in de middeleeuwen zo ongeveer met wilde dieren vergelijken die steeds meer in het nauw gedreven worden en ten slotte uitsterven, of met gekooide dieren die gedresseerd worden, die niet meer de vrijheid hebben om al hun talenten voluit te ontwikkelen en toe te passen maar slechts voor allerhande kunstjes afgericht worden. Maar soms richten zij zich op en bewijzen hun geërfde schoonheid, kracht en levensvreugde. Of ook met bloemen en bomen die, overgeplant op een vreemde bodem, ver van het vaderland onder een koude hemel, veel van hun oude natuur inboeten, maar toch, onder gunstige omstandigheden nieuwe kleuren en vormen voortbrengen, die in staat zijn indruk te maken.¹

Wie zich toelegt op de studie van de Latijnse taal in de postklassieke en middeleeuwse periode loopt vroeg of laat aan tegen de slechte pers die het Latijn van deze eeuwen heeft. Een echo daarvan klinkt door in dit fragment van Paul Lehmann uit 1929, waaraan ik met enige dichtelijke vrijheid de titel van deze rede ontleen. De formulering van de leeropdracht die ik vandaag officieel aanvaard, sluit hier in zekere zin bij aan: het gaat om *laat* Latijn, het Latijn van de late, postklassieke oudheid, en om *middeleeuws* Latijn, gebezigd in de tijd *tussen* de veronderstelde bloei van klassieke oudheid en renaissance. De suggestie van tussentijd en nadagen is gewekt, en hoe schitterend het herfsttij ook kan zijn, nabloei is zelden volle bloei.

---

1 Paul Lehmann, 'Vom Leben des Lateinischen im Mittelalter', *Bayerische Blätter für das Gymnasialschulwesen* 65 (1929), 65-82, herdrukt in id., *Erforschung des Mittelalters. Ausgewählte Abhandlungen und Aufsätze von Paul Lehmann* (Leipzig 1941), 62-81: p. 64.

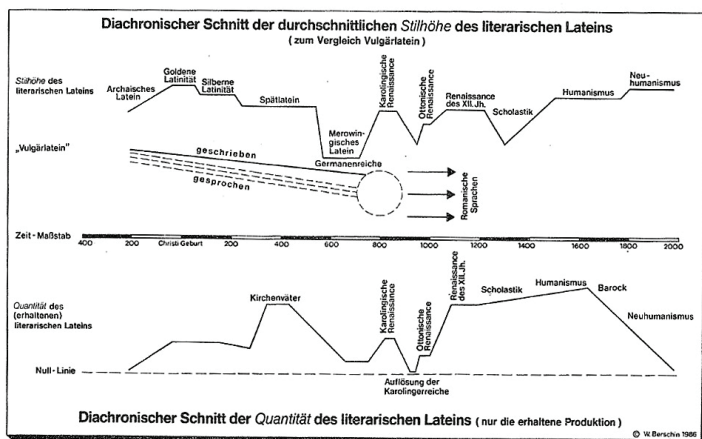
Wanneer we de waardeoordelen over de kwaliteit van de laat- en middeleeuws-Latijnse taal en literatuur van nabij bekijken, vallen drie dingen op. In de eerste plaats zijn dergelijke evaluaties niet enkel op het conto van buitenstaanders te schrijven. Juist Paul Lehmann, een van de grondleggers van de mediolatinistiek als zelfstandig vakgebied, verdedigde het belang van de studie van het middeleeuws Latijn en zijn karakteristieken.

In de tweede plaats valt de aard van de waardeoordelen op. Lehmann noemt in dezelfde publicatie met afkeuring een bekende vergelijking van het middeleeuws Latijn met ‘een dood lichaam waaraan haren en nagels nog doorgroeien’.² In de late negentiende eeuw werd het Latijn van de late oudheid op vergelijkbare wijze beschreven als een dood lichaam ontsierd door rottende wonden.³ Meer recente zangers in het koor van afwijzingen mogen de beeldende vergelijkingen vervangen hebben door een op het oog meer ‘wetenschappelijke’ weergave, zoals deze grafiek:

---

2 Lehmann verwijst naar zijn eigen leermeester Ludwig Traube, *Einleitung in die lateinische Philologie des Mittelalters* (1911), herdrukt in id., *Vorlesungen und Abhandlungen*, ed. Paul Lehmann, dl. 2 (München ²1965), 44. Over de (on)toepasselijkheid van het begrip ‘dode taal’ op het Latijn van Oudheid en Middeleeuwen, zie Helmut Lüdtko, *Der Ursprung der romanischen Sprachen: Eine Geschichte der sprachlichen Kommunikation* (Kiel 2005), 21-29.

3 Een kwalificatie geanalyseerd door Danuta Shanzer, ‘Literature, History, Periodization, and the Pleasures of the Latin Literary History of Late Antiquity’, *History Compass* 7 (2009), 917-954.

“Diachronischer Schnitt der durchschnittlichen Stilhöhe des literarischen Lateins”⁴

dit verandert niets aan het eendoordeel. Ook in de opvatting van Walter Berschin uit 1986 zakt het stijlniveau van het Latijn vanaf de late oudheid om een geweldige duik te maken in de tijd van de Merovingen en in de middeleeuwen slechts beperkt weer op te krabbelen.

De veronderstelde ‘barbarie’ van het postklassiek en middeleeuws Latijn, door de Amerikaanse mediolatijnist Carol Lanham ooit getypeerd als ‘The Bastard at the Family Reunion’,⁵ is een topos, een gemeenplaats uitgedrukt in talloze synoniemen. Maar dit gegeven verklaart niet volledig de manier waarop het zwarte schaap wordt afgewezen. Om de kracht van de topos te verklaren moeten we vooral de derde eigenschap van waardeoordelen serieus nemen: de oude papieren ervan.

Klachten over de kwaliteit van postklassiek Latijn gaan terug tot precies

4 Walter Berschin, *Biographie und Epochenstil*, dl. III: *Karolingische Biographie, 750-920 n. Chr.* (Stuttgart 1991), 148.

5 Carol Lanham, ‘The Bastard at the Family Reunion: Classics and Medieval Latin’, *The Classical Journal* 70 (1975), 46-59: p. 50.

diezelfde postklassieke periode. Dit wordt duidelijk als we het door Berschin veronderstelde dieptepunt van het Latijn als voorbeeld nemen, door hem aangeduid als ‘Merovingisch Latijn’ en daarmee gekoppeld aan het Frankische volk onder de Merovingische vorsten in de eeuwen die direct volgden op het uiteenvallen van het West-Romeinse Rijk in de late vijfde eeuw. In een bijdrage uit 2005 fileert de historicus Hans-Henning Kortüm de visie op dit Merovingisch Latijn waarvan Berschin’s grafiek een representant is.⁶ Kortüm verklaart de lage waardering van het ‘Merovingisch Latijn’ tegen de achtergrond van de sinds Edward Gibbon gangbare typering van de Merovingische Franken als een ‘barbaars’ volk, wier zogenaamde ‘primitieve gesteldheid’ een einde maakte aan de Romeinse culturele standaard. Historici na (en ook al voor) Berschin hebben er alles aan gedaan om dit traditionele beeld van de post-Romeinse cultuur te corrigeren.⁷ In hoeverre het Latijn heeft geprofiteerd van dergelijke revisionistische ondernemingen is een vraag die elders meer aandacht verdient.

Voor nu is de paradigmaverschuiving van belang die Kortüm waarneemt in de visie op het taalgebruik van de Merovingen zoals die werd ontwikkeld door hun directe opvolgers: de Karolingen, die halverwege de achtste eeuw de Merovingen van de troon stootten. Uit de late achtste eeuw stammen enkele decreten uit naam van Karel de Grote waarin het welzijn van het Karolingische rijk wordt gerelateerd aan de taalvaardigheid van dat rijk en zijn leiders, waaronder ook de kerkelijke leiders die dat rijk meebestuurden: bisschoppen en kloosteroversten. De geestelijken droegen niet alleen zorg voor de zuiverheid van christelijke leer en praxis, maar ook in algemene zin voor het onderwijs in het rijk. Het was hun taak om de kennisindustrie (*officinam ... litterarum*) te herstellen die door de verwaarlozing van ‘onze voorvaderen’ (*maiores nostri*) vrijwel geheel in vergetelheid dreigde te verzinken.⁸

---

6 Hans-Henning Kortüm, ‘Le style – c’est l’époque? Urteile über das “Merowingerlatein” in Vergangenheit und Gegenwart’, *Archiv für Diplomatik Schriftgeschichte Siegel- und Wappenkunde* 51 (2005), 30–48.

7 Ian Wood, *The Transformation of the Roman West* (Leeds 2018).

8 *Karoli epistola generalis: Igitur, quia curae nobis est, ut nostranum ecclesiarum ad meliora semper*

De eveneens op naam van Karel de Grote verspreide brief ‘Over het onderwijs in de letteren’ stelt een correcte Latijnse uitdrukkingwijze gelijk aan morele rechtschapenheid. Monniken moeten niet alleen onderwezen worden in de regel van het kloosterleven, maar ook in de regels van de taal- en letterkunde om de christelijke geschriften goed te kunnen lezen en doorgeven. Zoals gehoorzaamheid aan de kloosterregel borg staat voor de zuiverheid van hun gedrag, zo staat gehoorzaamheid aan de regels van de grammatica borg voor zuiverheid in hun uitdrukkingwijze en, direct daaraan gekoppeld, hun denken.⁹

In deze benadering waarin taal als spiegel van de ziel wordt gezien, geldt onvermijdelijk ook het omgekeerde: grammaticale gebrekkigheid duidt op moreel verval. De opgeheven vinger richting de *maiores nostri* als aanstichters van dat verval zet deze oproep tot herstel van taalonderwijs in de context van de strategieën die de Karolingen aanwendden om hun machtsovername te legitimeren. Om de coup te rechtvaardigen waarmee zij de Merovingen hadden onttroond, konden zij, zoals collega Erik Goosmann heeft aangetoond, niet anders dan het politieke en, direct daaraan gerelateerde, morele failliet van hun voorgangers uitventen.¹⁰

Kortüm houdt de uit het Engelse York afkomstige geleerde Alcuin verantwoordelijk voor de moreel-politieke visie op taal die het

---

proficiat status, oblitteratam pene maiorum nostrorum desidia reparare vigilantia studio litterarum satagimus officinam, et ad pernoscenda studia liberalium artium nostro etiam quos possumus invitamus exemplo. Inter quae iam pridem universos veteris ac novi instrumenti (testamenti) libros, librariorum imperitia depravatos, Deo nos in omnibus adiuvante, examussum correximus. Ed. Alfred Boretius, *Monumenta Germaniae historica*, Leges, CRF I, p. 80.

9 *Karoli epistola de litteris colendis: ... qualiter, sicut regularis norma honestatem morum, ita quoque docendi et discendi instantia ordinet et ornet seriem verborum, ut, qui Deo placere appetunt recte vivendo, ei etiam placere non negligant recte loquendo.* Ed. Boretius, *MGH Leges*, CRF I, p. 79.

10 Erik Goosmann, *Memorable Crises: Carolingian Historiography and the Making of Pippin's Reign, 750-900* (Amsterdam, dissertatie 2013), 159-204. Zie ook Michel Banniard, ‘The Transition from Latin to the Romance Languages’, in Martin Maiden e.a. (eds.), *The Cambridge History of the Romance Languages*, dl. II (Cambridge 2013), 57-106: p. 82; meer in het algemeen Patrick Geary, *Before France and Germany. The Creation and Transformation of the Merovingian World* (Oxford 1988), 222.

Karolingische beleid kenmerkt.¹¹ In de huidige stand van onderzoek naar de effecten van de Karolingische onderwijsvormingen wordt aan Alcuin een belangrijke rol toegedicht.¹² We moeten hierbij niet uit het oog verliezen dat Alcuin het Latijn nooit als moedertaal leerde maar op school, volgens het grammaticaboek. Vanuit dat perspectief reageerde hij op de, in zijn ogen, wildgroei aan schrijfwijzen en uitspraakvarianten die hij bij de moedertaalgebruikers op het continent aantrof.¹³ Zijn poging tot uniformering van het Latijn zou een einde hebben gemaakt aan de natuurlijke ontwikkeling van de ene maar gevarieerde Latijnsprekende gemeenschap waaraan ook ongeschoolden deelhadden. Daarvoor in de plaats ontstond een tweedeling van enerzijds geletterden, voor wie het gecorrigeerde Latijn via onderwijs toegankelijk bleef, en anderzijds ongeletterden, die niet langer toegang hadden tot wat eens hun moedertaal was.

Wat zien we hiervan nu terug in de praktijk? Wordt het Latijn ‘na Alcuin’ inderdaad een gedresseerde taal, een taal gebeiteld in het marmer van een eenvormige grammaticale norm en alleen toegankelijk voor een geletterde elite? Om deze vraag te beantwoorden zal ik nu aan de hand van een voorbeeldtekst het Latijn uit de eeuw na Alcuin met u bespreken. Met deze exercitie slaan we twee vliegen in één klap: we ontdekken (1) aan wie het Latijn in de vroege middeleeuwen toebehoorde, en (2) hoe in de praktijk van kennisoverdracht werd omgegaan met de diversiteit van het Latijn.

---

11 Alcuin wordt over het algemeen gezien als de auteur van *De litteris colendis*: Thomas Martin, ‘Bemerkungen zur “Epistola de litteris colendis”’, *Archiv für Diplomatik* 31 (1985), 227-272: p. 246-250.

12 Anna A. Grotans, *Reading in Medieval St Gall* (Cambridge 2006), 35; Birgit Auernheimer, *Die Sprachplanung der karolingischen Bildungsreform im Spiegel von Heiligenwiten* (München-Leipzig 2003), 49-51.

13 Roger Wright, ‘Evidence and Sources’, in Maiden e.a. (eds.), *Cambridge History of the Romance Languages*, dl. II, 125-152: p. 130-131.

Nostra lingua

De anonieme commentaartekst *Dominus vobiscum* uit de late achtste of vroege negende eeuw is een uitleg van de gebeden en gezangen die het ritueel van de Eucharistie begeleiden. Door de middeleeuwen heen kende deze tekst een constante populariteit, zo blijkt uit het grote aantal handschriften waarin de tekst is overgeleverd. Dankzij de onvermoeibare speurzinnigheid van collega Carine van Rhijn, die *Dominus Vobiscum* voor het eerst onder mijn aandacht bracht, staat de teller nu rond de zestig. Aangezien de verzamelwoede zich ook meester gemaakt heeft van de RMA-studenten met wie wij aan deze tekst werken, is het einde nog niet in zicht.

De context van de handschriften en de aard van het commentaar geven aan dat dit een didactische tekst was, bedoeld om priesters-in-opleiding te doordringen van de betekenis van de misgebeden. Daarnaast leerden zij over hun rol als celebrant in het misritueel in verhouding tot die van de leken. Dat de tekst niet alleen werd overgeschreven om in bibliotheken bewaard te worden maar ook druk werd bestudeerd en gebruikt, wordt duidelijk uit de vele correcties die we in de handschriften aantreffen. De tekst is inhoudelijk in grote lijnen stabiel, maar op het detail van spelling en vormleer geven de handschriften inzicht in het levende karakter van het Latijn in deze tijd, zoals we straks zullen zien.

Hoofddoel van *Dominus vobiscum* is om de gebeden van de mis woord voor woord uit te leggen. Deze methode impliceert het belang dat tijdgenoten hechtten aan een cognitief verstaan van de misgebeden, ook al werden ze in het Latijn geciteerd en dat ook nog eens gedeeltelijk, uit ontzag voor de heilige tekst, op fluistertoon, twee elementen die het verstaan van deze woorden door de gelovigen ernstig belemmerden. De commentator verklaart moeilijke, onbekende of anderstalige woorden op grond van de oorspronkelijke betekenis.

Deze methode kennen we vooral door het encyclopedische werk van de zevende-eeuwse auteur Isidorus van Sevilla. Isidorus benadrukt in

zijn *De etymologia* het belang van kennis van de herkomst van woorden om de wereld om ons heen te begrijpen: ‘Inzicht in iedere zaak wordt duidelijker wanneer de herkomst van het woord [waarmee de zaak wordt aangeduid] bekend is’.¹⁴ De anonieme commentator van *Dominus vobiscum* verklaart woorden afkomstig uit de bijbeltalen Hebreeuws en Grieks *in nostra lingua*: in onze taal. Tot drie keer toe gebruikt de commentator deze uitdrukking om de Latijnse taal aan te duiden: in de eerste plaats bij de uitleg van het Hebreeuwse woord *Amen* dat via het Grieks in het Latijn is terechtgekomen. *Amen* is ‘de bevestiging van het gebed door het volk, dat “in onze taal” begrepen moet worden als een bevestiging van allen dat het zo moge zijn als de priester heeft voorgebeden’.¹⁵ De tweede vindplaats betreft het woord *apostolus*, van Griekse herkomst, dat *in nostra lingua* ‘gezondene’ betekent.¹⁶ Het derde voorval, in de uitleg van het Onze Vader, betreft de direct aan Isidorus ontleende verklaring van het woord *panis* (brood) met behulp van het Griekse woord *πᾶς*, dat *in nostra lingua* ‘ieder, elk’ (*omnis*) betekent.¹⁷

Hoe moeten we deze nadruk op Latijn als ‘onze taal’ begrijpen? Is hier een geestelijke aan het woord die zijn core business aan zijn medebroeders uitlegt in de besloten groepstaal van de geletterde clerici? Of moeten we het bezittelijk voornaamwoord *nostra* zien als een aanduiding van de gemeenschappelijke identiteit van allen die aan de mis deelnemen, inclusief het gelovige volk voor wie het misoffer in de eerste plaats wordt gebracht?¹⁸ Deze laatste interpretatie wordt gesuggereerd door

---

14 *Omnis enim rei inspectio etymologia cognita planior est*. Isidorus van Sevilla, *Etymologiarum sive originum libri XX*, I.29.2 (*De etymologia*), ed. W.M. Lindsay (Oxford 1911).

15 *Amen. Confirmacio oracionis est a populo et in nostro (nostra) lingua intelligi potest, quasi omnes dicant ut ita fiat sicut sacerdos orauit*. St. Gallen, Stiftsbibliothek, Cod. Sang. 40, p. 306.

16 *Apostolus dicitur in nostra lingua missus, martyr dicitur testis*. St. Gallen, Stiftsbibliothek, Cod. Sang. 40, p. 313.

17 *Panis apud grecos in nostra lingua omne interpretatur. Et nos oramus ut omnipotens pater omnem uictum spiritalem ac carnalem nobis largire dignetur omni tempore*. St. Gallen, Stiftsbibliothek, Cod. Sang. 40, p. 319. Vgl. Isidorus, *Etymologiae*, XX.2.15 (*De escis*).

18 Els Rose, ‘*Plebs sancta ideo meminere debet*. The Role of the People in the Early Medieval Liturgy of Mass’, in Uta Heil (ed.), *Das Christentum im frühen Europa. Diskurse – Tendenzen – Entscheidungen / Christianity in Early Europe: Discourses – Tendencies – Decisions* (Berlijn, in druk).

het overwegend inclusieve gebruik van *noster* in *Dominus vobiscum*. Op een enkele uitzondering na waarin het expliciet ‘wij priesters’ uitdrukt, duidt het de christelijke gemeenschap aan die in deze tekst bij herhaling naar voren gebracht wordt als de ontvanger van de genadegaven die de mis bewerkstelligt.

De periode van de vroege middeleeuwen wordt vaak gezien als de tijd waarin het gelovige volk zijn rol in het misritueel kwijtraakte ten gunste van de priester, die meer en meer in zijn eentje ging opereren. Dit proces wordt in deze visie nog eens versterkt door de uitsluitende werking van het Latijn.¹⁹ De inhoud en tekstoverlevering van *Dominus vobiscum* schetsen een ander beeld. Dit wijdverspreide miscommentaar laat zien dat de mis niet alleen in ritueel opzicht, maar ook in tekstueel opzicht een betekenisvolle heilige handeling was, waarin het gelovige volk op eigen wijze als handelende persoon optrad. *Dominus vobiscum* toont aan dat het Latijn in deze periode de taal van allen was, *nostra lingua*.

Dat deze taal in alle variatie een taal in ontwikkeling was, eerder dan een dood lichaam, zal ik laten zien in het volgende deel.

Correctiepatronen

Ongeveer 20 negende-eeuwse handschriften waarin *Dominus vobiscum* is overgeleverd bieden inzicht in de vraag of een eenduidige grammaticale norm werd opgelegd, en in welke mate afwijking daarvan door gebruikers van deze tekst als problematisch werd ervaren. Daarbij moeten we oppassen voor de valkuil van een classicistische benadering van het concept ‘grammaticale norm’. Het is al meermalen benadrukt dat de Karolingische taalhervormingen met Alcuin aan het hoofd niet tot doel hadden om Latijn meer in overeenstemming te brengen met het klassiek Latijn. Veeleer ging het er om de taal zodanig te corrigeren dat zij in het uitdijende Karolingische rijk een effectief

---

¹⁹ Zie voor meer achtergrond Rose, ‘*Plebs sancta*’.

communicatiemiddel was waarmee misinterpretatie door grammaticale ambiguïteit zoveel mogelijk werd beperkt.²⁰ Laten we zien in hoeverre dergelijke ambiguïteit zich voordoet in de handschriften van *Dominus vobiscum*, en hoe correctoren en gebruikers van deze handschriften daarop reageerden.

Als voorbeeld voor deze oefening neem ik een laat-achtste of vroeg-negende eeuws handschrift uit het klooster Sankt Gallen,²¹ dat zich buiten de Romaanse taalgebieden bevond en waar Latijn als ‘vadertaal’ werd geleerd.²² Het scriptorium van Sankt Gallen was niet alleen een van de invloedrijkste boekproducenten van de negende eeuw maar ook een belangrijke opleidingsplaats voor leerling-kopiïsten. De hand van de meester is dan ook op veel plaatsen in de boeken te vinden, al is het zelden mogelijk om vast te stellen of correcties werden aangebracht door een corrector in het scriptorium of door latere gebruikers die al lezend hun sporen in de boeken nalieten.²³

Spelling is een belangrijk domein om in schrift te onderscheiden tussen woorden die in klank gelijk maar in betekenis verschillend zijn. Isidorus van Sevilla illustreert dit in De *etymologia* aan de hand van het voorbeeld *aequus* (rechtvaardig) en *equus* (paard).²⁴ Nu gaat juist dit eenvoudige voorbeeld van Isidorus in de Sankt Gallen tekst van *Dominus vobiscum* niet op. Hier wordt, zoals in middeleeuws Latijn heel gewoon is, de tweeklank -ae geschreven zoals hij uitgesproken wordt. Ook het omgekeerde, hypercorrecte gebruik van de tweeklank waar een enkele -e wordt verwacht, komt veel voor. Deze gevallen worden zelden tot nooit gecorrigeerd, ook niet wanneer zij een ogenschijnlijk effect hebben op

---

20 Rosamond McKitterick, ‘Latin and Romance: An Historian’s Perspective’, in *Latin and the Romance Languages in the Early Middle Ages*, ed. Roger Wright (Londen 1991), 130-145: p. 132-133; zie ook Grotans, *Reading*, 33-36.

21 St. Gallen, Stiftsbibliothek, Cod. Sang. 40, digitaal toegankelijk via <http://www.e-codices.unifr.ch/en/searchresult/list/one/csg/0040>, geraadpleegd 17 januari 2019.

22 Glauch, ‘St. Gallen’, 500 en 503.

23 Glauch, ‘St. Gallen’, 496-97; Grotans, *Reading*, 46.

24 Isidorus van Sevilla, *Etymologiae* I.27.5.

de grammaticale functie van het woord, zoals in de vocativus *SANCTAE* (p. 307.11), de ablativus van de derde declinatie (*orae*, p. 321.15), en bijwoorden op -e (*latinae*, p. 307.13; *grecae*, p. 322.14). Correctie komt evenmin voor waar de betekenis van het woord in het geding is, zoals in de etymologie van het woord *caelum* (hemel). Hier volgt *Dominus vobiscum* niet Isidorus, die *caelum* met het werkwoord *caelare*, ‘graveren’, verbindt (“De sterren zijn in het uitspansel gegraveerd”²⁵), maar Virgilius Grammaticus, die het vanuit *celare*, ‘verbergen’, verklaart:²⁶ “de hemel verbergt de goddelijke geheimen”.²⁷

Eenzelfde patroon van correcties zien we wanneer we kijken naar de morfologie. Het complexe systeem van naamvallen in het Latijn, waarin een aantal uitgangen dezelfde vorm heeft maar verschillende functies, was in een formele schrifttaal een sterk punt, maar werd in een cultuur waarin de gesproken taal steeds meer invloed op het geschreven woord kreeg, minder strikt toegepast.²⁸ In Sankt Gallen 40 worden sommige incongruente vormen gecorrigeerd, vele andere niet. Zo blijven de meeste morfologische incongruenties op het gebied van de naamvallen zonder commentaar staan: *hominem* op de positie van de genitivus meervoud (*hominum*; p. 315.08) en het omgekeerde: *societatum* waar een accusativus (*societatem*) is bedoeld (p. 317.23), en *ad ipso* in plaats van *ad ipsum* (p. 315.09). De laatstgenoemde variant laat zien dat de vaste band tussen voorzetsel en naamval losgelaten wordt. Waar dit laatste voorbeeld verklaard kan worden op grond van een toenemende invloed van de uitspraak op de schrijfwijze geldt dit niet meer voor het voorbeeld *de cor* (p. 316.12). Hier wordt het voorzetsel *de* gecombineerd met de accusativus in plaats van de gangbare ablativus.

---

25 Isidorus van Sevilla, *Etymologiae* XIII.4.1: *Caelum vocatum eo quod, tamquam caelatum vas, impressa lumina habeat stellarum veluti signa*, ed. Lindsay.

26 Virgilius Maro Grammaticus, *Epistola de nomine*, ed. Bengt Löfstedt, *Virgilius Maro Grammaticus opera omnia* (München-Leipzig 2003), 22; zie ook Vivien Law, *The Insular Latin Grammarians* (Woodbridge 1982), 95, noot 79.

27 *Caelum a caelando dicitur eo quod caelat diuina ac secreta*. St. Gallen, Stiftsbibliothek, Cod. Sang. 40, p. 318.

28 József Herman, *Vulgar Latin*, vert. Roger Wright (Pennsylvania 2000), 49-62.

Als het gaat om woorden die van geslacht veranderen, een bekend verschijnsel in laat Latijn,²⁹ wordt er soms wel, soms niet gecorrigeerd. In de frase *in presenti secula* (p. 306.10) wordt de vrouwelijk ogende uitgang hersteld in de onzijdige vorm *seculo*, maar de verbinding van het onzijdige *corpus* met twee bijvoeglijke naamwoorden waarvan het één een mannelijke en het andere een onzijdige uitgang heeft, blijft staan (*purus est corpus tuum*, p. 316.12). Dat deze en dergelijke voorvallen zelden worden gecorrigeerd, wijst erop dat zij voor een goed begrip van de tekst geen belemmering vormden.

Correcties in Sankt Gallen 40 komen vooral voor waar de scriba een transcriptiefout maakt, bijvoorbeeld bij een schrijfwijze die geen of een onzinnige betekenis suggereert, zoals *sandalo* voor *scandalo* (319.20-21).

Dat de correctiepatronen in dit handschrift niet op zichzelf staan, laat ik ten slotte zien aan de hand van een in dit opzicht verwant handschrift. Codex Sankt Gallen 561 is niet in Sankt Gallen gemaakt maar is hier wel, vermoedelijk in een vroeg stadium, terechtgekomen en gebruikt.³⁰ Het oudste deel, uit de late negende of vroege tiende eeuw, bevat de Latijnse versie van de apocriefe Handelingen van de apostelen.

In een fragment van de Handelingen van Andreas,³¹ waarin het martelaarschap van de apostel wordt beschreven, wordt in een laatste voorbeeld van tekstuele correctie het Latijn als moeder van de Romaanse talen zichtbaar. De apostel is in de gevangenis beland, en alvorens aan het kruis genageld te worden spoort hij zijn volgelingen aan om niet

---

29 Herman, *Vulgar Latin*, 65-67.

30 Beat von Scarpattetti, *Die Handschriften der Stiftsbibliothek St. Gallen I.IV: Codices 547-669: Hagiographica, Historica, Geographica, 8.-18. Jahrhundert* (Wiesbaden 2003), 44.

31 De Handelingen van Andreas zijn vanaf de tweede eeuw aanvankelijk in het Grieks overgeleverd en circuleren vanaf de zesde eeuw in verschillende versies in het Latijn. Cod. Sang. 561 bevat BHL 428: *Passio Andraeae*, ed. Maximilianus Bonnet, *Acta apostolorum apocrypha* II.1 (Leipzig 1898, repr. Hildesheim 1990), 1-37; over de relatie met de Griekse Handelingen van Andreas, zie Jean-Marc Prieur, *Acta Andraeae*, CCSA 5 (Turnhout 1989), 13-14 en 52-54.

bang te zijn voor de tijdelijke smarten (*dolores*) van het vergankelijke leven.³² De verschillende correctielagen rond het woord *dolores* zijn een voorbeeld van geslachtsverandering die vaker en al in een vroeg stadium voorkomt bij abstracte mannelijke woorden op –or.³³ Dit handschrift geeft in close up de overgangsfase weer van een Latijns element naar een element zoals dat in enkele Romaanse talen in gebruik raakt. In drie lagen aarzelen kopiïst en corrector of *dolor* nu mannelijk of vrouwelijk is. De kopiïst denkt aanvankelijk vrouwelijk, zoals de uitgang van het bijvoeglijke naamwoord *timende* (voor *timendae*) laat zien. Een eerste corrector maakt van deze –e een –i: *dolor* is volgens hem mannelijk (*timendî*). Een tweede correctielaag geeft de kopiïst gelijk door terug te corrigeren naar *timende*. En vrouwelijk moet het woord uiteindelijk zijn, zoals blijkt uit de gecorrigeerde vormen van alle volgende bijvoeglijke naamwoorden (*ille, formidande, iste, ille, aeterne*) én uit het geslacht dat het woord uiteindelijk in enkele Romaanse talen aanneemt, waaronder het Frans en het Provençaals.

Wat zeggen deze correctiepatronen? De diversiteit die we aantreffen in de handgeschreven bronnen van de vroege middeleeuwen toont het Latijn van deze periode als levende taal waarin één grammaticale vorm op verschillende manieren in schrift kon worden vastgelegd zonder dat dit tot onoverkomelijke problemen leidde in het begrijpen van de tekst. In het geval van *dolor* zijn we getuige van het Latijn als moeder van de Romaanse talen.

Dergelijke varianten zijn voorbeelden van ‘het vermogen en de bereidheid van gebruikers van het Latijn om de taal te ontwikkelen, zoals vóór hen de moedertaalgebruikers hadden gedaan, en aan te passen aan de behoeften van hun eigen tijd’, om te spreken met de

---

32 St. Gallen, Stiftsbibliothek, Cod. Sang. 561, p. 24; <http://www.e-codices.unifr.ch/en/csg/0561/24/0/Sequence-589>, geraadpleegd 17 januari 2019.

33 Voorbeelden hiervan vinden we al ver voor de middeleeuwen, bijvoorbeeld in een Romeinse inscriptie uit de tweede eeuw: Veiko Väänänen, *Introduction au latin vulgaire* (Parijs 1981), 105; Édouard Bourciez, *Éléments de linguistique romane* (Paris 1967), 232.

redacteuren van de recente bundel *Latin in Medieval Britain*.³⁴ In deze bundel wordt het innovatieve vermogen van het middeleeuws Latijn en zijn gebruikers belicht vanuit het vocabulaire, en dit brengt me bij het derde en laatste onderwerp van vandaag. Dat de vernieuwende kracht van het Latijn voor een belangrijk deel ligt in het hergebruik van oude woorden, zal ik laten zien aan de hand van mijn huidige onderzoek getiteld *Burgerschapsdiscoursen in de vroege middeleeuwen*.

Oude woorden, nieuwe werelden

In handboeken burgerschapsstudies nemen de vroege middeleeuwen doorgaans geen plaats van betekenis in. In de samenleving van het laat-Romeinse rijk verloor het concept burgerschap al veel van zijn sociaal en juridisch onderscheidende vermogen, om in de vroege middeleeuwen meer en meer uit beeld te raken. Dit leidde evenwel niet tot het verdwijnen van de terminologie die bij het concept hoort, maar eerder tot een opmerkelijke verandering van betekenis en toepassing ervan.

Om dit te illustreren stel ik u voor aan Caesarius, bisschop van Arles in de eerste vier decennia van de zesde eeuw. Geboren in de jaren 470 stond hij met één been nog in het Romeinse rijk, om met het andere de vroegmiddeleeuwse wereld in te stappen. Als laatantieke bisschop bekleedde hij bovendien een dubbelfunctie waarin hij zijn taken van geestelijk leider combineerde met aanzienlijke verantwoordelijkheden voor stad en ommeland.

Caesarius staat te boek als een van de meest productieve predikers van zijn tijd. In de bijna 250 preken die aan hem worden toegeschreven³⁵

---

34 Richard Ashdowne en Carolinne White, 'Introduction', in eid. (eds.), *Latin in Medieval Britain* (Oxford 2017), 1-57: p. 32.

35 Caesarius gebruikte voor zijn eigen preken veel materiaal van anderen. Voor de reconstructie van geleend en eigen materiaal is de editie van Germain Morin leidend: Germain Morin, *Sancti Caesarii Arelatensis sermones*, CCSL 103-104 (Turnhout 1953); vgl. Nicolas De Maeyer en Gert Partoens, 'Preaching in Sixth-Century Arles. The Sermons

probeert Caesarius zijn parochianen binnen de muren en in de wijde omtrek van de metropool Arles te vormen tot een christelijke gemeenschap. Hij doet hierbij onder andere een beroep op een nieuw verstaan van hun burgerschap.

Om te ontdekken wat de term ‘burger’ (*civis*) bij Caesarius voorstelt en hoe Caesarius hier een nieuwe betekenis aan hecht, is de semantische context van de Latijnse term *civis* leidend. Als we ons beperken tot de zelfstandige naamwoorden die met *civis* voorkomen, staat *patria*, vaderland, getalsmatig bovenaan. Binnen de zin waarin *civis* voorkomt, komt *patria* direct na *civitas* (stad, burgerschap, samenleven van burgers), samen met het hemelse Jeruzalem en zijn bewoners (zoals engelen, patriarchen en profeten). Als het gaat om de aanpalende zinnen die voorafgaan aan of volgen op de zin waarin *civis* voorkomt, komt *patria* zelfs het vaakst voor. Dit maakt *patria* tot een belangrijke term om Caesarius’ gebruik van *civis* beter te begrijpen. Daarnaast wijst ook de relatief grote frequentie waarmee het woord *patria* in Caesarius’ preken voorkomt op het belang van dit woord. In wat voor vaderland moeten we ons het burger-zijn van de christenen van Arles voorstellen?

De christenen van Arles dachten bij het woord *patria* vermoedelijk in eerste instantie aan hun eigen stad, de gemeenschap van burgers waaraan zij toebehoorden en die zij in het Latijn *patria* noemden.³⁶ Zelfs als zij hun bisschop serieus namen in zijn herhaalde aanmaningen om de lange winteravonden door te brengen met christelijke lectuur, waaronder de bijbel,³⁷ dan nog zouden zij de term *patria* daar niet snel vinden: het woord komt in de Vulgaat niet vaak voor. Caesarius moet dus moeite doen om duidelijk te maken wat hij met *patria* bedoelt. Om zijn parochianen op het idee te brengen dat hun eigenlijke vaderland,

---

of Bishop Caesarius’, in *Preaching in the Patristic Era: Sermons, Preachers, and Audiences in the Latin West, A New History of the Sermon* 6, ed. Anthony Dupont e.a. (Leiden 2018), 197-231: p. 206-208.

36 Madeleine Bonjour, *Terre natale. Étude sur une composante affective du patriotisme romain* (Lille, dissertatie 1976).

37 Caesarius, *sermo* 6-8, ed. Morin, CCSL 103, 30-45.

de plaats waar zij werkelijk burger zijn, niet hier is maar elders: in het hemelse hiernamaals, combineert hij *patria* met bepalingen zoals *caelestis* (hemels) en *aeterna* (eeuwig), of zelfstandige naamwoorden zoals *paradisus*: paradijs. Een krachtige uitwerking hiervan is de preek met de titel ‘vermaning van de gelovigen’ (151), waarin Caesarius in navolging van Augustinus de leer van twee *civitates* introduceert: de *civitas* van deze wereld enerzijds en die van het hemelse paradijs anderzijds:

[...] In de stad (*civitas*) van deze wereld is de goede christen altijd een vreemdeling; in de stad (*civitas*) van het paradijs wordt hij als burger gekend. [...] Wij moeten vreemdelingen zijn in deze wereld om burgers te mogen zijn in de hemel. Wie de wereld liefheeft en burger wil zijn in deze wereld, heeft geen deel aan de hemel: wij tonen immers dat wij vreemdelingen zijn als wij verlangen naar het vaderland. Laat niemand zichzelf iets wijsmaken, mijn zeer geliefden: het vaderland van christenen is in de hemel, het is niet hier. De stad waaraan christenen toebehoren, hun gelukzaligheid, hun ware en eeuwige geluk is niet hier. Wie het geluk in deze wereld zoekt, zal het niet hebben in de hemel. Ons vaderland is het paradijs, onze stad is het hemelse Jeruzalem, onze medeburgers zijn de engelen (Eph. 2, 19), onze verwanten de patriarchen en de profeten, de apostelen en de martelaren, onze koning is Christus [...]. Laten wij zo in onze vreemdelingschap leven dat wij kunnen verlangen naar het gindse vaderland, zolang als wij hier zijn.³⁸

---

38 *In civitate mundi bonus christianus semper peregrinatur; in civitate paradisi civis esse cognoscitur. [...] Peregrini esse debemus in hoc saeculo, ut cives esse mereamur in caelo. Qui amat mundum, et civis esse vult in mundo, partem non habet in caelo; in hoc enim probamus, quod peregrini sumus, si patriam desideramus. Nemo se circumveniat, fratres dilectissimi, christianorum patria in caelo est, non est hic: christianorum civitas, christianorum beatitudo, christianorum vera et aeterna felicitas non est hic. Qui felicitatem quaerit in mundo, non illam habebit in caelo. Patria nostra paradus est, civitas nostra Hierusalem est illa caelestis; cives nostri angeli sunt, parentes nostri patriarchae sunt et prophetae, apostoli et martyres; rex noster Christus est. [...] Sic ergo in ista peregrinatione vivamus, ut illam talem patriam, quam diu hic sumus, desiderare possimus.* Caesarius, *sermo* 151.2, ed. Morin, CCSL 104, p. 618.

Dit fragment suggereert op het eerste gezicht dat het vaderland, en daarmee het ware burgerschap dat Caesarius zijn gelovigen voorhoudt, zich niet op aarde bevindt maar slechts in het hemelse hiernamaals werkelijkheid wordt. Een nader onderzoek naar de woorden die op hun beurt *patria* in Caesarius' preken vergezellen, toont echter aan dat deze zienswijze wel degelijk invloed heeft op de manier waarop de inwoners van Arles hier en nu als burgers samenleven.

Van de zelfstandige naamwoorden die het vaakst met *patria* voorkomen, zowel in de zin zelf als in de direct voorafgaande en volgende zin, staat *via* ('weg') bovenaan. Het is dus van belang om te begrijpen hoe Caesarius het klassieke paar *patria-via* interpreteert. Het begrip *via* is bij Caesarius in hoge mate ambivalent. De weg is vol gevaren, valkuilen en verleidingen. Het kan maar zo zijn dat de reiziger (*peregrinus*) verliefd wordt op de weg en daardoor het verlangen naar de bestemming, *patria*, verliest.³⁹ Toch is de weg onmisbaar voor de *peregrinus*, als middel om in het vaderland terecht te komen.⁴⁰ Sterker nog, in de hier geciteerde preek voor Kerst benadrukt Caesarius dat Christus zelf, 'de weg [is] die naar beneden is afgedaald om de gelovigen naar boven te leiden'.⁴¹ De weg is dan ook niet minder dan de navolging van Christus als levenswijze om tot het hemelse vaderland te komen.

Verbindt Caesarius *patria* in zijn Kerstpreek met *via* om te laten zien hoe toebehoren aan het hemelse vaderland samenhangt met het leven hier en nu, bij het feest van Driekoningen doet hij er nog een schepje bovenop. In zijn uitleg van de droom waarin de drie koningen na hun bezoek aan het kerstkind gewaarschuwd worden om een andere weg naar huis te nemen, geeft hij opnieuw een geestelijke betekenis aan *patria-via*:

---

39 Caesarius, *sermo* 186.3, ed. Morin, CCSL 104, p. 759.

40 *Venit ergo, carissimi, ad errantes via [...]. Quare? quia sine via redire ad patriam non poterat peregrinus.* Caesarius, *sermo* 190.3, ed. Morin, CCSL 104, p. 777, voor Kerstdag.

41 *Descendit ad nos via, per quam possumus ascendere.* Caesarius, *sermo* 190.3, ed. Morin, CCSL 104, p. 777.

Laten wij een andere weg inslaan als wij het hemelse vaderland willen bereiken. [...] Zoals volgens de evangelist de magiërs in een droom werden gewaarschuwd om niet terug te keren naar Herodes, maar langs een andere weg huiswaarts te keren, worden wij op geestelijke wijze aangespoord om langs een andere weg, dat wil zeggen via een andere *conversationem* terug te keren naar het vaderland.⁴²

In zijn geestelijke interpretatie van het bijbelgedeelte legt Caesarius *via* uit als *conversatio*, dat hier zoveel lijkt te betekenen als ‘manier van leven, levenswijze’. Maar *conversatio*, tamelijk zeldzaam bij klassieke auteurs,⁴³ heeft in de christelijke overlevering een gelaagde betekenis.⁴⁴ Een van de meest opvallende toepassingen vinden we in enkele passages in de nieuwtestamentische brieven van Paulus waar de apostel over burgerschap spreekt. In Eph. 2, 12 is *conversatio* de vertaling van het Griekse πολιτεία, ‘het burgerschap van Israël’ (NBV). In Phil. 3, 20 is hetzelfde *conversatio* de vertaling van πολίτευμα, waar Paulus zegt ‘Wij hebben ons ‘burgerrecht’ in de hemel’ (NBV).

Wat Paulus precies met deze laatste uitspraak bedoelt en waarom hij de term πολίτευμα kiest, is een kwestie waarover bijbelexegeten en oudhistorici zich al lang het hoofd breken.⁴⁵ Maar de suggestie dat

---

42 *Mutemus viam, si pervenire optamus ad patriam, utique ad patriam caelestem. [...] Illud autem quod ait evangelista [Matth. 2, 12], magos admonitos esse in somnis, ne redirent ad Herodem, sed per aliam viam ad regionem propriam remearent, hoc etiam nobis spiritaliter praecipitur, ut per aliam viam, id est, per aliam conversationem revertamur ad patriam.* Caesarius, *sermo* 194.3, ed. Morin, CCSL 104, p. 787-788.

43 Christine Mohrmann, ‘La langue de St Benoît’, in ead., *Études sur le latin des chrétiens* II (Rome 1961), 325-345: p. 341.

44 H.A.M. Hoppenbrouwers, *Conversatio: une étude sémasiologique*, in Christine Mohrmann e.a. (eds.), *Graecitas et latinitas christianorum primaeva: studia ad sermonem christianum primaevum pertinentia supplementa fasciculus 1* (Nijmegen 1964), 45-95. Voor de verschillende Griekse woorden die in de Latijnse bijbelvertalingen met *conversatio* worden weergegeven, zie *ibid.*, *Conversatio*, 54-55.

45 Hans Förster en Patrick Sängler, ‘Ist unsere Heimat im Himmel? Überlegungen zur Semantik von πολίτευμα in Phil. 3,20’, *Early Christianity* 5 (2014), 149-177.

de Latijnse vertaler de passage niet goed begreep⁴⁶ en *conversatio* koos zonder hierin connotaties van burgerschap mee te laten klinken,⁴⁷ zoals eerder is geponeerd, is weinig overtuigend. In de eerste plaats wordt *conversatio* in deze bijbelpassages gebruikt in een context waarin burger en burgerschap een belangrijke rol spelen. In Eph. 2, 19 spreekt Paulus de christenen van Ephese aan als ‘niet langer gasten of vreemdelingen, maar medeburgers (*cives*) van de heiligen.’⁴⁸ In de tweede plaats wordt bij de meest invloedrijke Latijnse bijbelvertaler, Hieronymus, *conversatio* herhaaldelijk gebruikt om het samenleven in en besturen van stad (πολιτείαν) of staat (*res publica*) aan te duiden.⁴⁹ Ook verbindt Hieronymus *conversatio* met de antoniemen van ‘burger’: degenen die op aarde vreemdelingen en niet-burgers zijn (*advenae, peregrini*).⁵⁰ Ten slotte gebruikt Hieronymus *conversatio* om de levenswijze uit te drukken die verbonden is aan een stedelijke gemeenschap (*civitas*).⁵¹

Dat Caesarius deze bijbelse invulling van *conversatio* goed kende, blijkt uit de vele malen dat hij het vers uit Philippenzen 3 citeert.⁵² Met zijn keuze voor de term *conversatio* om de weg naar het hemelse vaderland te beschrijven, stelt Caesarius uiteindelijk de vraag tot wat voor

---

46 Hoppenbrouwers, *Conversatio*, 52.

47 Hoppenbrouwers, *Conversatio*, 52 noot 1.

48 Eph. 2, 19: *ergo iam non estis hospites et advenae sed estis cives sanctorum et domestici dei*.

49 Hieronymus, *Liber interpretationis hebraicorum nominum*, ed. Paul de Lagarde, CCSL 72 (Turnhout 1959), p. 144.

50 Hieronymus, *Commentarii in Isaiam VIII.26.20-21: Porro iusti, licet uidentur in terra, tamen conversatio eorum in caelis est, qui possunt dicere: aduena ego sum in terra, et peregrinus sicut omnes patres mei*, ed. Marc Adriaen, CCSL 73 (Turnhout 1963), p. 342.

51 Hieronymus, *Commentarii in Isaiam VII.17.2: [...] per Damascum uocatio gentium significatur, quae amabant uel bibebant sanguinem, quae postquam in Christum crediderint, pristinae conuersationis ciuitates esse desistent, et erunt sicut acenus lapidum in ruina*, ed. Marc Adriaen, CCSL 73 (Turnhout 1963), p. 268. Tertullianus vertaalt Paulus' πολίτευμα in Phil. 3, 20 met *municipatus*: Tertullianus, *Adversus Marcionem III.24.3 en V.20.7*, ed. Emil Kroymann, CCSL 1 (Turnhout 1954), p. 542 resp. 725; id., *De corona XIII.4*, ed. Emil Kroymann, CCSL 2 (Turnhout 1954), p. 1061; id., *De resurrectione mortuorum XLVII.15*, ed. Jan W.Ph. Borleffs, CCSL 2 (Turnhout 1954), p. 986.

52 Phil. 3, 20 wordt in Caesarius' preken negen keer aangehaald en behoort daarmee tot de vaker geciteerde bijbelpassages: ed. Morin, CCSL 104, p. 1009.

burgergemeenschap de christenen van Arles hier en hiernamaals willen behoren.

Tegelijk wordt hiermee het potentieel exclusieve karakter van deze gemeenschap duidelijk. Hieronymus en Caesarius gebruiken beide de term *conversatio* om de christelijke van de niet-christelijke levenswijze te onderscheiden. Bij Caesarius is *conversatio* ook de oude levenswijze die de christenen van Arles moeten opgeven, zoals de aartsvader Abraham uit zijn land (*patria*) moest wegtrekken.⁵³ Hieronymus bakent in zijn commentaar op de Ehpesiërsbrief het burgerschap in de hemel af van het toebehoren aan ander burgerschap: medeburgers van de engelen worden alleen zij die niet langer tot de *conversatio* van Israël behoren.⁵⁴

Het belang van onderzoek naar de kracht van woorden die gemeenschappen kunnen bouwen en breken blijkt uit een voorbeeld van meer recente datum waarin Caesarius naar voren wordt geschoven als rolmodel van uitsluitende gemeenschapsvorming, onlangs beschreven door William Klingshirn.⁵⁵ In het midden van de Tweede Wereldoorlog betuigde een groep Provençaalse geestelijken, onder wie de aartsbisschop van Arles, steun aan generaal Pétain en de Vichy-regering in reactie op de razzia op niet-Franse joden van augustus 1942 – door andere Franse geestelijken veroordeeld als in strijd met christelijke naastenliefde.⁵⁶ In hun brief aan de ‘redder van het vaderland’ baseerden de collaborerende geestelijken hun loyaliteit aan Pétain’s program van *la nouvelle France* op hun verre voorganger Caesarius, stichter van ‘het christelijke Frankrijk’, wiens 1400e sterfdag zij in diezelfde augustusmaand 1942 vierden.

---

53 Caesarius, *sermo* 81.4: *Haec ergo omnia, fratres, ut et de terra nostra, id est, de conversatione carnali possimus exire, et cognationem nostram, id est, vitia et peccata relinquere et de domo diaboli patris effugere, non nostris viribus, sed Christi gratia donante meruimus*, ed. Morin, CCSL 103, p. 335.

54 ... *et ad illud quod praemiserat, alienati a conversatione israel, modo redit: estis ciues sanctorum, et domestici dei*, Hieronymus, *Commentarii in IV epistulas Pauli I*, ed. Jacques Paul Migne, *Patrologia latina* 26, kol. 506.

55 William E. Klingshirn, ‘The Wartime and Post-War Reception of Caesarius of Arles’, *Early Medieval Europe* 26 (2018), 7–41: p. 11–14.

56 Wilfred D. Halls, *Politics, Society and Christianity in Vichy France* (Oxford 1995), 120.

Een dergelijke politieke toeëigening van laatantieke of middeleeuwse figuren en hun nalatenschap kent in onze eigen tijd de nodige parallellen. Dit specifieke geval, waarin Caesarius wordt geclaimd als stichter van een christelijke gemeenschap gebouwd op uitsluiting, komt in een ander licht te staan wanneer we nog één keer precies kijken wat in Caesarius' visie een inwoner van Arles nu eigenlijk tot burger maakt. We hebben gezien dat de essentie van burger-zijn voor Caesarius uiteindelijk niet in het doel (*patria*) ligt, maar in de weg ernaartoe: *via* en *conversatio*. Dit blijkt ook uit de manier waarop Caesarius *via* en *conversatio* concreet vertaalt in het doen van goede werken, waardoor een ware burger zich onderscheidt. Caesarius zelf maakte in de hulp die hij gaf aan armen en met slavernij bedreigde gevangenen⁵⁷ geen verschil tussen christenen en niet-christenen, tussen burgers en niet-burgers.⁵⁸ Bovendien benadrukte hij dat daden van barmhartigheid niet aan de christelijke gemeenschap alleen voorbehouden waren. Caesarius stelde juist de leden van de joodse gemeenschap van Arles ten voorbeeld aan zijn parochianen vanwege hun goede werken.⁵⁹ Het is deze deugd van *caritas* die centraal staat in zijn definitie van 'de burger', waarmee ik Caesarius het laatste woord geef:

Want wanneer je een mens ziet die naastenliefde heeft en op zoek is naar eeuwige vreugde, dan heb je een burger gevonden, een medeburger van de engelen.⁶⁰

---

57 Klingshirn, 'The Reception of Caesarius', p. 10-11.

58 William E. Klingshirn, *Caesarius of Arles: The Making of a Christian Community in Late Antique Gaul* (Cambridge 1994), p. 113-117.

59 Klingshirn, *Caesarius*, p. 180 met verwijzing naar *sermo* 1.8.

60 *Cum enim videris hominem caritatem habere, aeternum gaudium quaerere, invenisti civem, civem angelorum...* Caesarius, *sermo* 186.2, ed. Morin, CCSL 104, p. 758.

Dankwoord

In het voorgaande heb ik betoogd dat het laatantiek en middeleeuws Latijn een levende taal is waaruit nieuwe talen voortkomen, en een krachtige taal die met oude woorden nieuwe werelden schept. Mij vervult het met dankbaarheid dat ik dit vak mag uitoefenen.

Mijn dank gaat uit naar het College van Bestuur voor het in mij gestelde vertrouwen. Ik dank het bestuur van de Faculteit Geesteswetenschappen dat er blijk van geeft dat de wereld van nu belang heeft bij kennis van 'het oude spul', om een geliefde uitspraak van decaan Keimpe Algra te citeren. Ik dank de benoemingsadviescommissie onder voorzitterschap van vice-decaan Ted Sanders. Ik dank de vele collega's van het departement Talen, literatuur en communicatie, die een goede sfeer creëren in de doolhof aan de Trans. In het bijzonder dank ik het bestuur en ons huidige departementshoofd, Ann Rigney, voor je steun en inspiratie.

Een mediolatinist heeft door de aard van het vak vele naaste collega's. Ik noem hier in het bijzonder de collega's binnen de afdeling Keltisch en Klassieken. Peter Schrijver, ruim tien jaar geleden vroeg ik jou om op te treden als promotor in mijn toenmalige VIDI-project. Je antwoord was niet alleen toen maar ook later genereus. Bij de verhuizing van onderzoekers naar de departementen nodigde jij mij uit om met mijn projectleden onderdeel te worden van je afdeling Keltisch. De samenwerking met jou en je afdeling, waaraan later de classici Michel Buijs en Bas van Bommel werden toegevoegd, gaf me academisch gesproken onderdak, en ik spreek graag mijn dank daarover uit.

Mediëvisten zijn in onze faculteit over allerlei afdelingen en instituten verspreid, wat de neiging om samen te werken alleen maar sterker maakt. Ik dank alle collega's in het Utrechts Centrum voor Middeleeuwse Studies UCMS voor jullie kennis en kameraadschap gedurende vele jaren. In landelijk verband verheug ik me over de samenwerking met de onderzoeksschool Mediëvistiek, vanouds mijn *patria*, en met OIKOS, waar ik me als *incola* zeer hartelijk ontvangen voel.

Aan onze faculteit is Laat en Middeleeuws Latijn allesbehalve het zwarte schaap van de familie. Hier is het omgekeerde aan de hand: toen de afdeling Klassieke talen in 1986 werd afgestoten bleef het instituut voor Laat Latijn bestaan. Hier bloeide het onderwijs onder mijn voorganger en promotor Árpád Orbán, met een sterke inbedding in middeleeuwse studies. Ik ben de faculteit en de betrokken onderwijsinstututen dankbaar voor de ruimte die zij nu geven om de familie verder te doen groeien, concreet in de vorm van de minoren Grieks en Latijn en de hoofdrichting Klassieke Talen en Culturen van de interdisciplinaire opleidingen Taal en Cultuur Studies en Liberal Arts and Sciences. Ik dank collega Josine Blok dat je hierin al lang geleden het voortouw nam.

Er is voor een hoogleraar geen grotere beloning dan een nieuwe generatie studenten en onderzoekers die mee wil bouwen aan de toekomst van dit vak, zo oud en zo nieuw. Studenten in de minoren en de hoofdrichting: jullie bewonder ik om jullie keuze voor vakken die niet in een rechte lijn voeren naar economisch of maatschappelijk aanzien. Kay Boers, Merel de Bruin, Robert Flierman, Megan Welton, Lucas Helder en, in een eerder stadium, Marian de Heer: jullie dank ik dat jullie het avontuur van *Citizenship Discourses* met mij zijn aangegaan: ik hoop en verwacht dat hier veel moois uit voort zal komen.

Twee mensen ben ik dank verschuldigd voor de bijzondere manier waarop zij steeds met mijn werk verbonden zijn geweest. Gerard Rouwhorst, als tweede promotor bleef jij ook na de afronding van mijn dissertatie betrokken, en dat tot op de dag van vandaag. Mayke de Jong, ik viel nooit formeel onder jouw begeleiding of afdeling. Maar door de jaren heen ben je steeds een even hartelijke als uitdagende mentor geweest. Het zal je plezier doen dat ook de nieuwste generatie onderzoekers haar weg vindt langs de lijnen van jouw internationale promovendinetwerk *Texts and Identities*, waar ik als lid van de eerste generatie aan mee mocht doen.

Ik dank jullie allen die hier vandaag uit vriendschap gekomen zijn. Ik waardeer dat des te meer omdat mijn fascinatie voor de lang vervlogen gesprekken van wie ooit leefden soms buitenproportioneel veel tijd wegneemt van de ontmoeting met jullie – en dat geldt in het bijzonder die ene hartsvriendin: de muziek.

Ik dank mijn moeder, mijn zussen en broer. Als laatste geboren in dat grote gezin werd ik door jullie als eersten gevormd.

Ten slotte, Jaap en Mattia. Woorden geven aan de dank voor het feit dat jullie hier vanmiddag op de eerste rij zitten – daar is geen beginnen aan. Of, liever gezegd, daar is geen einde aan.

Deze rede draag ik op aan de nagedachtenis van mijn vader. Het plezier dat hij aan deze dag beleefd zou hebben, is zijn bijdrage aan de totstandkoming ervan.

Ik heb gezegd.

Curriculum Vitae

Els Rose (1972) rondde haar gymnasiumopleiding af aan het Gymnasium Coleanum in Zwolle. Zij behaalde aan de Universiteit Utrecht haar propaedeuse Duitse Taal en Letterkunde in 1991 en stapte over naar Mediëvistiek. Zij sloot haar doctoraal af in 1996 met een scriptie over de hagiografische en liturgische gedachtenis van de heilige Martinus van Tours in de vroege Middeleeuwen. Van 1997–2000 was zij Assistent in Opleiding aan de Universiteit Utrecht en schreef haar dissertatie over liturgische

Latijn en liturgische gedachtenis van heiligen in het Merovingische sacramentarium getiteld *Missale Gothicum* (c. 700, Vat. reg. lat. 317). Als begeleiders traden op de mediolatinist Arpád Orbán (eerste promotor) en de liturgiehistoricus Gerard Rouwhorst (tweede promotor). Op 12 oktober 2001 promoveerde zij *cum laude* aan de Universiteit Utrecht. De dissertatie – een teksteditie met taalkundige en liturgiehistorische commentaren – werd in 2005 gepubliceerd in de gerenommeerde reeks tekstedities *Corpus Christianorum*, series Latina 159D.

Na een korte periode werkzaam te zijn geweest als docent Kerken- en dogmageschiedenis aan de Katholieke Theologische Universiteit Utrecht en als onderzoekskoördinator van het Liturgisch Instituut aan de Universiteit van Tilburg verwierf zij in 2003 een beurs in de NWO Vernieuwingsimpuls (VENI). In het kader van dit onderzoek over de rol van de apocriefe Handelingen van de apostelen in de liturgische gedachtenis, waarvoor zij terugkeerde naar haar *alma mater*, verbleef zij een semester aan Harvard Divinity School (2004) om te werken met de nieuwtestamenticus en apocriefenspecialist François Bovon en de mediolatinist Beverly Mayne Kienzle. Het VENI-project resulteerde in de monografie *Ritual Memory. The Apocryphal Acts and Liturgical*

Commemoration in the Early Medieval West (c. 500-1215) die in 2009 verscheen bij de serie *Mittellateinische Studien und Texte* van uitgeverij Brill. In 2007 verwierf zij een NWO-VIDI-beurs. In dit onderzoek zette zij *Ritual Memory* voort met een studie naar de handschriftelijke overlevering van de apocriefe Handelingen van de apostelen. Dit resulteerde in een reeks artikelen gepubliceerd in internationale tijdschriften zoals *Viator*, *Traditio* en *Revue d'histoire des textes*. In 2017 volgde de VICI-beurs, die haar in staat stelt om gedurende vijf jaar met een groot team onderzoek uit te voeren naar *Citizenship Discourses in the Early Middle Ages, 400-1100*.

Els Rose werd in 2008 aan de Universiteit Utrecht aangesteld als universitair docent Middeleeuws Latijn en in 2010 bevorderd tot universiteit hoofddocent. Zij was als fellow werkzaam aan het Netherlands Institute for Advanced Study (2006) en als member verbonden aan het Institute for Advanced Study (Historical School) in Princeton (2015). Op 15 februari 2018 werd zij benoemd tot hoogleraar Laat en Middeleeuws Latijn.

Colophon

Copyright: Els Rose, 2019

Vormgeving: Communication & Marketing, Faculteit
Geesteswetenschappen, Universiteit Utrecht

Coverfoto: St. Gallen, Stiftsbibliothek, Cod. Sang. 561, p. 24

Portretfoto Els Rose: Ed van Rijswijk